

JERUSALEM מכון ירושלים
INSTITUTE למחקרי מדיניות
FOR POLICY معهد القدس
RESEARCH لبحث السياسات

חמולות מזרח ירושלים

מבנה, סיווג וביקורת משטר המשפחות בעיר

אודי שחם מימון

מכון ירושלים
למחקרי מדיניות
FOR POLICY
RESEARCH

חמולות מזרח ירושלים

מבנה, סיווג וביקורת משטר המשפחות בעיר

אודי שחם מימון

ירושלים, 2026

הוצאת הפרסום לאור התאפשרה הודות לתמיכה של שותפינו:

הקרן לירושלים
مؤسسة صندوق القدس
THE JERUSALEM FOUNDATION

מכון ירושלים למחקרי מדיניות | פרסום מספר 630

חמולות במזרח ירושלים

מבנה, סיווג וביקורת משטר המשפחות בעיר

אודי שחם מימון

עריכת לשון: גיא רונן

עימוד ועיצוב: חגי קרנר

הפקה: תגל קומיי

תמונת שער: שער מוכרי הכותנה לאחר תפילת התרואים ברמדאן 2021, אודי שחם מימון

לציטוט (APA):

שחם מימון, א' (2026). **חמולות מזרח ירושלים: מבנה, סיווג וביקורת משטר המשפחות בעיר**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

© 2026, מכון ירושלים למחקרי מדיניות

בית חי אלישר

רח' רד"ק 20, ירושלים 9218604

www.jerusalemstitute.org.il

info@jerusalemstitute.org.il

ב-7 במאי 2025 פרץ אב לתלמיד אל בית הספר אל-פקיה במחנה הפליטים שועפאט ודקר מורה שהחמיר לטענתו בענישת בנו. המורה, מוחמד איברהים, הובהל לבית החולים עם פציעות חמורות בידיו. על פי דיווחים ברשתות החברתיות, אותו אב, בן למשפחת עֶלְקָם הגדולה, קטע את ידו של המורה. סרטון שהופץ הראה כתמי דם גדולים הפרושים על פני מספר מטרים על רצפת בית הספר. האירוע עורר מהומה במערכת החינוך במזרח ירושלים. הוא גרר תגובה חריפה מצד מורי בית הספר, בתמיכת ועד ההורים ומורים אחרים במזרח העיר, ואלה פתחו בקמפיין שכותרתו: "תקיפת מורה היא קו אדום". ועד המורים הבית ספרי דרש במכתב מחאה ש"משפחות ירושלים המכובדות יכריזו כי הן מתנערות מכל בן משפחה שמבצע מעשה מביש שכזה".¹ תוך זמן קצר יצאה הודעה רשמית מטעם משפחת עלקם, מהמשפחות המרכזיות במחנה פליטים שועפאט, שמוצאה בכפר בית ת'ול באזור הר הרוח (סמוך למעלה החמישה), כי הושגה עֶטְוָה – הסכמה שמשפחתו של הנפגע לא תנקום במשפחת התוקף. בטקס באולם בית הספר כשבוע לאחר מכן אמר השיח' עבדאללה עלקם, מבכירי המשפחה והנושא בתואר מזכיר משפחות אל-קודס ופלסטין מטעם הרשות הפלסטינית, כי המעשה "מגונה ולא מקובל על המשפחה... גם אם המורה היכה את הילד", וכי המשפחה "מביעה התנצלות כנה ועמוקה בפני משפחת איברהים".

כך, תוך מספר ימים וללא התערבות הרשויות, נפתר סכסוך שעלול היה להוביל למעגל של אירועי אלימות שהיו גובים את דמם של אחרים מקרב שתי המשפחות, החיות זו לצד זו באזור מחנה הפליטים שועפאט וענאתא. פרקטיקה זו, שבה נכבדים ממשפחה מסוימת פונים לבכירים ממשפחה אחרת כדי לפתור, או לכל הפחות להשקיט סכסוך

¹ להודעה מטעם ועד מורי בית הספר אל-פקיה במחנה פליטים שועפאט, ראו בדף הפייסבוק של ביה"ס: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1217503436830912&set=a.471446848103245>

באופן מהיר ותמורת פיצוי כספי והתחייבות לקטוע את מעגל האלימות, חושפת טפח מתרבות המשפחות המזרח ירושלמית. תרבות המשמשת אלטרנטיבה לרשויות החוק בתחומים רבים, והאחראית במידה רבה לעיצוב הסדר החברתי בחברה הערבית-פלסטינית בבירה.

מקרה זה אינו יוצא דופן או ייחודי. הסכמי יישוב סכסוכים דוגמת **עֶטָה, צֶלַח וטיב**, הידועים בקרב הישראלים היהודים בשם הכולל "סולחה" (נעסוק בהם בהרחבה בהמשך), נחתמים ומתפרסמים בתדירות גבוהה בערוצי התקשורת המזרח ירושלמיים. אולם, יישוב סכסוכים הינו פן אחד בלבד של תרבות המשפחות במזרח ירושלים. כך, בחורף 2020, כאשר נעלם הילד קייס אבו רמילה המשתייך לאחת החמולות הגדולות והחשובות במזרח העיר, תוך זמן קצר, ובאמצעות הפעלת רשתות תקשורת פנימיות של המשפחה, נרתמו מאות (ויש הטוענים שאלפים) מבניה לסייע במאמצי האיתור. דובר על כך שהיקף האנשים שהגיעו לאזור גרם לחסימה מוחלטת של הצירים הראשיים בשכונת בית חנינא – דבר שאף הקשה על כוחות החילוץ הרשמיים. בסופו של דבר, היו אלה כוחות הכיבוי וההצלה הישראליים שמצאו את גופתו של הילד בבור מים סמוך לביתו. אך ההתגייסות הנרחבת הייתה מפגן כוח וסולידריות משמעותי עבור בני משפחת אבו רמילה, אשר הקרינה חוסן חמולתי הן כלפי בניה והן החוצה, מול חמולות אחרות.

מחקר זה מבקש להפנות זרקור לעוצמת המשפחות במזרח ירושלים, בניסיון להבין את תפקידן בחיי תושבי העיר הפלסטינים. בהקשר זה, המילה "משפחה" משמשת במשמעות כפולה: הן כמשפחה במובן המקובל, קרי: קרובי דם ובעלי קשר דרך נישואים, והן במשמעות הרחבה של משפחה בתרבות הערבית – זו הידועה בקרב הישראלים במונח הכללי "חמולה", שעל מהותו נעמוד בהמשך.

ליבת המחקר הינה בחינת תפקידה ועוצמתה של החמולה בת זמננו בקרב תושבי מזרח ירושלים ובחיי הפרט שלהם. בתוך כך, נברר: מהם סוגי החמולות המזרח ירושלמיות, וכיצד הן מורכבות? מהם הכלים העומדים לרשותן בנקיטת צעדים מול פרטים בחמולה ומול חמולות אחרות? ומהו מקומה של החמולה בחברה המזרח ירושלמית בהיבטים של סכסוכים אלימים ובפוליטיקה המקומית?

החלק הראשון, התיאורטי, יסקור את הספרות האקדמית ביחס לחמולה בהקשר הירושלמי, האופן שבו היא בנויה וסוגיה בעיר. לאחר מכן נסקור את משטר החמולות במזרח ירושלים בשני היבטים: התרבות החמולתית והחמולה כארגון. בין היתר, נבחן כיצד ההגירה המסיבית מחברון לירושלים במאה השנים האחרונות הייתה לתופעה מכוננת עבור משטר זה. בחלק השני יוצג ניתוח מעמיק של ראיונות שטח עם פלסטינים ופלסטיניות ממזרח ירושלים המגיעים מרקעים שונים. במסגרת זו, ימופו המוסדות והכלים העומדים לרשות החמולות בניהול הסדר החברתי בתקופה הנוכחית, תוך התמקדות בכלי החשוב ביותר – המשפט השבטי (מנגנון הסולחה), ותוך בחינת התפקיד שממלאים השחקנים השונים במשטר החמולות בפתרון סכסוכים. החלק השלישי ידון בביקורת על משטר החמולות והמגמות המתקיימות בו – באילו היבטים הוא מתחזק ובאילו נחלש. החלק האחרון יעסוק במקומן של החמולות בזירה הפוליטית במזרח ירושלים.

להבנת משטר החמולות יש חשיבות עליונה בהבנת המציאות המורכבת במזרח ירושלים. הנהגת החמולות מתפקדת כהנהגה לכל דבר ועניין, ופעמים רבות נראה כי היא זו שמכתיבה את הטון בסוגיות שעל הפרק. כך, באירועים אלימים, בתחומים כמו חינוך ואף ביחס לישראל ולישראלים, הדמויות הפעילות במשטר המשפחות הן אלו שמגדירות את גבולות ההשתלבות בחברה הכללית. הבנת המבנה החמולתי ופרישתו הגיאוגרפית חשובה אפוא בגיבוש מדיניות בקרב מקבלי החלטות, אם ברמה הפוליטית

ואם ברמת הפקידות הבכירה. השוני בדפוס ההתנהגות בין אזורים שונים חשוב הן בהיבטי תכנון והן ביישום מדיניות. ייתכן שמה שעובד במקום אחד במזרח העיר לא יעבוד במקום אחר, ובמקרים רבים, הדבר קשור קשר ישיר למבנה החמולתי בכל אזור.

החמולה: רקע ומאפיינים

בתרבות הערבית, **המשפחה המורחבת** (בערבית: **עֶשִׂירָה, חֻמּוּלָה או אָאָל**) היא אבן היסוד של החברה. בשונה מהתפישה הרווחת בחברות מערביות, הרואה בפרט את יחידת הבסיס,² הרי שבאורח חיים זה, הפרט נושא באחריות להתנהגות קבוצת השאריות שלו, וקבוצת השאריות נושאת באחריות להתנהגות הפרט ומחויבת לשמירה על ביטחונו וכבודו. חוקר החברה החברונית ד"ר יפרח זילברמן הסביר כי כוחה של משפחה נמדד בעוצמת הלכידות שלה, כלומר: באופן ובמידה שבה היא ערבה לביטחון פרטיה, ובנכונותה להגיב על פגיעה בגופו, בכבודו או ברכושו של הפרט מצד משפחה אחרת.³ על פי תפישה זו, אדם יכול למצוא עצמו נענש על מעשיו של בן משפחה אחר, וזאת רק משום ששניהם משתייכים לאותה קבוצת שאריות.

בעניין האחריות הקולקטיבית, החוקר הירושלמי אחמד אסמר כותב כי "לפי הבדואים, האחריות של החמולה מוטלת עד לדרגה חמישית של קרבה. החמולות רואות באחריות הקולקטיבית ביטוי לסולידריות חברתית, כך שבקבלת האחריות הזו נושא כל פרט מהחמולה, ואם אותו פרט יהיה [...] בסכסוך דמים, החמולה תתמוך בו. מצד שני, אם הפרט עבר עבירה מסוימת והוא אמור להיענש, חלק מהעונש יהיה פרטי [...] כמו מאסר, וחלק מהעונש יהיה קולקטיבי כמו תשלום **דִּיָּה** [כופר דם]."⁴

² חוראני, 1996, עמ' 130

³ זילברמן, 1991, עמ' 73

⁴ אסמר, 2022, עמ' 11-12

קבוצת השארות, כלומר החמולה, איננה משפחה במובן של קשר דם בין כל פרטיה, אלא קבוצה שהתלכדה בנסיבות מסוימות ובנקודת זמן מסוימת לטובת מטרה משותפת – כלכלית, ביטחונית, פוליטית או כולן יחד. הדבק שמאגד את אותם בתי אב לכדי חמולה הוא למעשה ברית נאמנות ושמירה על הקודים החברתיים, ולפיהם הקשר עם החמולה שווה בערכו לקשר דם.

נציין כי המילה "חמולה", שפירושה המילולי הוא "נושאת" (אולי משום שהחברים בה נושאים באחריות האחד כלפי השני), נמצאת בשימוש בעיקר בקרב פלסטינים. במקומות אחרים בלבנט ובחצי האי ערב, המילה המקובלת לתופעת המשפחה המורחבת היא **עֶשִׂירָה**, וברבים **עֶשְׂאֵאֵר**. גם בקרב פלסטינים, עולם המושגים הקשורים במשטר המשפחות נסוב סביב העשירה. כך למשל, טקסי הפיוס נקראים **צֶלַח עֶשְׂאֵאֵר**, והעוסקים בפישור ובגישור נקראים **רִגְ'אֵל אל-עֶשְׂאֵאֵר** (אנשי המשפחות).

אין צורה אחידה לאופן שבו חמולה נבנית או נוצרת. לעיתים, יהיו לה מיתוס מכונן, אב קדמון שאליו מתייחס המיתוס המשפחתי, מסדר דתי שאליו השתייכו אבות המשפחה, או סט חוקים או עקרונות משותפים. כך למשל, חוקר הרשתות ד"ר הראל חורב תיאר את היווצרותה של משפחת האליטה אל-מסרי מהעיר שכם בכך ש"בשלהי המאה ה-18 התאגדו עשר משפחות סוחרים תחת השם 'אל-מסרי' במטרה לפעול כברית למען האינטרסים הכלכליים שלהן".⁵ הוא הוסיף כי במהלך השנים ניסו משפחות נוספות להצטרף לברית משפחת אל-מסרי, אך הנהגתה החליטה שלא לצרף עוד בתי אב מעבר לעשר המשפחות המקוריות. בדוגמה אחרת מספר חורב כיצד ראש המועצה המקומית של קלקיליה, בן למשפחת א-נזאל, הציע ב-1948 לפליטים שנעקרו מאזור כפר סבא להצטרף למשפחתו בתמורה לתמיכה פוליטית, וכך הגדיל

⁵ חורב, 2012, עמ' 95

את כוחו.⁶ דוגמה למיתוס משפחתי הקיים בירושלים היא הייחוס של משפחת א-תמימי (שמקורה בעיר חברון) לתמים בן אוס א-דארי, מבני לווייתו של הנביא מוחמד. כך גם הניסיון של משפחת האצולה אל-חוסייני, שבמקור היה שמה ע'ודיה, להתייחס לחוסיין בן עלי – בנו של הח'ליף הרביעי עלי אבן אבו טאלב שהיה למנהיג המוסלמים בימי ראשית האסלאם.⁷

בעבודת הדוקטורט שלו בחן חורב את מספר הקשרים בין בני משפחה ואת טיבם כמדד ללכידות החמולה. כך למשל, בחמולה מלוכדת מתקיימים נישואים בתוכה, בניה מתגוררים בסמיכות, יש להם עסקים כלכליים משותפים, ומעל הכול, ישנה זהות משותפת שמייצרת גוון ערכי-זהותי עבור חבריה.⁸

למשפחות תפקיד חשוב באכיפת (ובמידה רבה יצירת) הסדר החברתי והציבורי בתקופות ובמקומות שבהם השלטון המרכזי חלש ומרוחק, או במצבים של חוסר יציבות שלטוני. בתקופת המנדט הבריטי, משהתחלף השלטון העות'מאני בן 400 השנים, היה לחמולות תפקיד מכריע בעיצוב המפה הפוליטית בסדר החברתי החדש. העיתונאי דני רובינשטיין, בספרו **זה אנחנו או הם** על אודות קורותיו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, והחוקר אילן פפה בספרו **אצולת הארץ: משפחת אל-חוסייני**, מתארים כיצד משפחות נכבדים (המכונות בלשון קיבוצית **אֶשְׂרָאף**) היוו יסודות לפוליטיקה הלאומית-פלסטינית. כך, כאשר הוקמה המועצה המוסלמית העליונה, נחלקה הקשת הפוליטית בין חמולות אשר תמכו במשפחת אל-חוסייני (אל-מג'לסיון) ובין המתנגדים (אל-מַעַאֲרֻדוֹן), חמולות שתמכו במשפחת נשאשיבי.

⁶ שם, עמ' 15

⁷ פפה, 2002, עמ' 13-20

⁸ חורב, שם. הוא מרחיב בפודקאסט "היסטוריה גדולה בקטנה": [https://soundcloud.com/historia-](https://soundcloud.com/historia-il/161a)

[il/161a](https://soundcloud.com/historia-il/161a)

בתקופת השלטון העות'מאני, משפחות הנכבדים הירושלמיות התחרו ביניהן על משרות שהממשל המרכזי באיסטנבול התקין בעיר, כמו למשל: **נקיב אל-אשראף** (ראש משפחות הנכבדים), **המופתי של ירושלים** (פוסק ההלכה העליון) ו**שיח' אל-חרם** (האחראי על מסגד אל-אקצה והמקומות הקדושים שסביבו). לצד משפחות הנכבדים היו משפחות **עלמאא**, חכמי דת מוסלמים, שאף הן נהנו ממעמד מיוחד. משקל נגד למשפחות הנכבדים העירוניות היוו החמולות הכפריות והחמולות הבדואיות של נוודים ונוודים למחצה. בתקופות מסוימות היו משפחות הכפר חזקות אף יותר מהמשפחות העירוניות. כך למשל, במחצית המאה ה-19, הדמות החזקה באזור ירושלים הייתה זו של מוצטפא אבו גוש מהכפר הסמוך לירושלים, שהנהיג את כפרי האזור והיה לבורר שבטי שאליו הגיעו משפחות מסוכסכות כדי לשים קץ למחלוקות. פפה מספר כי אחד מבני משפחת אל-חוסייני (שנעשתה לחשובה בארץ לאחר מכן) ביקש לכרות עימו ברית ומונה להיות סגנו.⁹

תרבות העשאאר (המשפחות) במזרח ירושלים

במזרח ירושלים בפרט ובתרבות הפלסטינית בכלל, שם המשפחה והייחוס המשפחתי מהווים מרכיב מרכזי בזהותו של הפרט. אחד המרואיינים שעימם שוחחתי ציין כי מקובל לשאול זר בראשית שיחה: **מן דאר מין אנת?** (מאיזה בית אתה, כלומר: מאיזו משפחה אתה) או **אבן מין אנת?** (בן של מי אתה). לרוב, על פי התשובה, יבין השואל המעורה בחברה הפלסטינית לא רק מהו הייחוס המשפחתי, אלא גם מהו העיסוק העיקרי של בני המשפחה, מהם גודלה וכוחה (**העִזָּה** – מספר הגברים במשפחה) וכמובן, סמלים וסממנים הקשורים בה.

חורב מדגיש במחקריו את החשיבות של **נָסֵב** (ייחוס) ו**חָסֵב** (סגולות או תכונות הנובעות מהייחוס) בתפישת הזהות הפלסטינית. כך, בחברה הפלסטינית מקובל כי

⁹ פפה, 2002, עמ' 89

ייחוסו של אדם קובע במידה רבה את תכונותיו ויכולותיו, וציפיות החברה מייחוסו משפיעות על תפישתו את עצמו וכך מעצבות את פעולותיו ועמדותיו.¹⁰ זוהי כמובן תפישה מסורתית, אשר מטבע הדברים נשחקה במרוצת השנים. בהמשך, במסגרת המחקר, נבדוק אם וכיצד באות תפישות אלו לידי ביטוי בחברה המזרח ירושלמית בת זמננו.

האופן שבו מתנהלת המשפחה והדרך שבה היא בנויה עומדים בקשר ישיר עם **המוצא התרבותי** שלה, המורכב בעיקרו ממוצא גיאוגרפי ומצורת חיים. מקובל לחלק חברות ערביות לשלוש קבוצות מוצא עיקריות: **עירוניים, כפריים ובדואים**.¹¹ בירושלים, החלוקה המקובלת היא בין **מקאדסה** (ירושלמים-עירוניים), **פלאחים** (בני הכפרים סביב ירושלים) ו**ח'לאילה** (צאצאים למהגרים מהעיר חברון – אל-ח'ליל). שלוש הקבוצות נבדלות זו מזו במנהגים ומסורות, בסגנון החיים, בלהג הלשוני, בתרבות, במספר הנפשות הממוצע במשפחה, בפיזור הגיאוגרפי בעיר ועוד.

הירושלמים הוותיקים

המקאדסה (צורת הרבים של מקדסי או קודסי – ירושלמי) מתייחסים לקבוצת **הירושלמים הוותיקים**, שהם לרוב צאצאי המשפחות שחיו בעיר העתיקה עד היציאה מהחומות. הבולטות שבהן הן **משפחות הנכבדים (אָעִיָאן ואשראף)** – האליטה שהחזיקה במשרות המפתח בשלהי התקופה העות'מאנית, בתקופת המנדט הבריטי ובאופן חלקי אף בתקופת השלטון הירדני בירושלים. עימן ניתן למנות את משפחות **אל-חוסייני, א-נשאשיבי, אל-ח'אלדי, אל-עלמי** ואת משפחת העלמאא (חכמי הדת) **אל-אנצארי**. במקרים רבים ניתן למצוא שטחים, מבנים או הקדשים (אָקָאף) השייכים למשפחות אלה בעיר העתיקה ובמקומות נוספים בעיר ובסביבתה. בתוך

¹⁰ חורב, 2012, עמ' 35

¹¹ חוראני, 1996, עמ' 129-137

הקבוצה ניתן להחשיב אף את בני האליטות של ערים אחרות, כמו שכם, בית לחם ורמאללה, אשר השתקעו בירושלים בעקבות קשרי נישואים או עבודה. תת קבוצה נוספת היא המיעוט הנוצרי בירושלים, החולקת היסטוריה ומאפיינים דומים, וכן צאצאים של קבוצות מיעוט אחרות שחיו בעיר במאות השנים האחרונות (כמו למשל תורכים והודים).

קבוצה זו, הקטנה בין השלוש, מאופיינת בכך שבה הן הנשים והן הגברים נוטים לרכוש השכלה אקדמית, יודעים שפות, ורבים מהם עברו לחיות במערב אירופה או באמריקה הצפונית והדרומית. בני ובנות הקבוצה מתחנכים לרוב בחינוך פרטי, בעיקר של הכנסיות, ובקרב רבים מהם ניתן למצוא כאלה המחזיקים בעמדות מערביות ובפתיחות תרבותית.

בני הכפר ומקומם באתוס הפלסטיני

המושג פלאחים (עובדי האדמה) הינו שם כולל לבני כפרים, ובהקשר הירושלמי – לבני הכפרים ששכנו סביב העיר טרם הורחב שטח השיפוט שלה ב-1967. עם כפרים אלה ניתן למנות את סילוואן, שבו בולטות משפחות כמו **ציאם, סרחאן, קראעין ועבאסי**; בית צפאפא – משפחות **סלמאן, עליאן, אבו דלו ועות'מאן**; שועפאט – **עיסא, אבו ח'דיר ואל-משני**; א-טור – **אבו סביתאן, אבו ע'נאם, חוויס ואבו אל-הווא**; וצור באהר וכפר הלויין אום טובא – **דבש, עמירה, פוואכה ואבו טיר**.¹²

משפחות הפלאחים הירושלמיות נוטות לשמר מבנה משפחתי מסורתי-פטריארכלי והנהגה משפחתית באמצעות **מוח'תארים** וכן מועצות מקומיות, שהחברים בהן הם למעשה נציגי חמולות של הכפר. קרקעות רבות בכפרים מאופיינות בבעלות משפחתית משותפת (משאע), ובשל האופי המסורתי, ישנה נטייה של משפחות

¹² חלק מהנתונים נלקחו מפריקט מיפוי השכונות הערביות במזרח ירושלים של מכון ירושלים למחקרי מדיניות: https://jerusalem.institute.org.il/projects/שכונות_מזרח_ירושלים/

להישאר באותה יחידת קרקע. בכפרים מסוימים, כמו בית צפאפא ושועפאט, נתפשים בני המקום כקנאים לבעלות על הקרקעות, ומכירתן למי שאינו בן הכפר נחשבת למגונה ופסולה.

תת קבוצה היא צאצאי פליטים ועקורים מהכפרים הסמוכים לירושלים, כגון: עין כרם, ליפתא, סטאף, אל-קסטל ואחרים, שהתיישבו באזורים שונים בעיר ושימרו את המנהגים הכפריים המסורתיים. אלה נחלקים לפליטים שהתיישבו ברובם לאחר 1948 ברובע היהודי ולאחר מכן במחנה פליטים שועפאט, ולעקורים שעברו לחיות על אדמותיהם החקלאיות בתוך תחומי העיר – כמו חלק מתושבי ליפתא, שהתיישבו באזור שהפך לימים לשכונות הגבעה הצרפתית וואדי אל-ג'וז. עימם ניתן למנות את משפחות **עיד ואבו ליל**. משפחה בולטת בתת הקבוצה היא **עלקם** שמוצאה בכפר **בית ת'ול** (באזור שבין נטף לנווה אילן) וכיום דרה ברובה במחנה פליטים שועפאט. קבוצה פלאחית נוספת הינה בני כפרים מהגדה המערבית, בעיקר מאזור רמאללה, שכם ובית לחם, אשר היגרו במרוצת השנים לירושלים לצורכי עבודה או נישואים, וממשיכים לקיים מסורות פלאחיות ולחיות בשכונות שונות בעיר.

בהקשר זה חשוב לציין את המשמעות הסמלית של **בני הכפר** עבור החברה הפלסטינית בת זמננו ואת מקומם החברתי. האתוס הפלסטיני הלאומי נשען במידה רבה על חיי הכפר הפלסטיני המסורתי, וסמלים מתוכו – עץ הזית ושמן הזית, הכופיה (כאפייה), התוצרת החקלאית, הלבוש הפלאחי (קומבאז), הרקמה המסורתית, ריקוד הדבקה, הקשר לאדמה והמאכלים – נמצאים בלב האתוס. בסיפור הלאומי, לפלאחים מקום חשוב בהובלת המרידות וההתקוממות – החל ממרד הפלאחים ב-1834, דרך המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939 והמלחמה ב-1948 ועד לאינתיפאדות.¹³

¹³ סדרת הדרמה הטלוויזיונית הסורית *التغريبة الفلسطينية* (ההגליה הפלסטינית) משנת 2004 חקוקה בקרב רבים בעולם הערבי ככזו שהעלתה על נס את דמותו של הפלאח הפלסטיני. הסדרה מתארת את

בחברה הפלסטינית בת זמננו נמצא יחס אמביוולנטי: מצד אחד, נתפשים בני הכפר כחסרי השכלה לעומת העירוניים. מן הצד השני, הם נתפשים כמייצגים האותנטיים של התרבות הפלסטינית.

ההגירה החברונית וחשיבותה

הקבוצה החשובה ביותר להבנת משטר המשפחות במזרח ירושלים היא הח'לאילה (יוצאי חברון), המהווה על פי ההערכה הרווחת הקבוצה הגדולה מבין השלוש. חשוב להבין כיצד ובאילו נסיבות היגרו החברונים לירושלים, אילו מנהגים ומסורות הביאו עימם, מדוע נשארו בעיר ואיך הפכו לקבוצה הגדולה, החזקה והמשפיעה.

בני חברון החלו להגר לירושלים בסוף המאה ה-19. אז דעך מעמדה של חברון כעיר מסחר חשובה, ובה בעת עלתה קרנה של ירושלים. זו זכתה לפיתוח בעקבות התנזימאת (ארגון מחדש) באימפריה העות'מאנית, והעניין בה גבר מצד מדינות אירופה.¹⁴ החברה החברונית ביסודה, חרף היותה עירונית, הייתה ועודנה בעלת מאפיינים דומים לחברה הבדואית, בכל הנוגע לתפקוד המשפחות ויחסי הגומלין ביניהן. זילברמן טען שמשום שחברון יושבת בקצה המדבר, ואנשיה סחרו עם הבדואים שנעו מעבר הירדן המזרחי למדבר סיני, נכפה על החברונים לקיים מערכת שבטית-משפחתית שתגן עליהם כפי שנהגו הבדואים.¹⁵ משום כך, **המשפט המנהגי** היה ונותר מרכיב יסודי בתרבות החברונית – גם כאשר החברונים היגרו לירושלים.

גל הגירה משמעותי היה בשנות ה-30, כאשר ראש העיר ירושלים מוסא כאזם אל-חסייני קרא לבני חברון להתיישב בה כמשקל נגד להגירה הציונית לעיר ולגידול

קורותיה של משפחה כפרית שבניה לחמו במרד הגדול ב-1936 וב-1948 וגלו למחנה פליטים סמוך לטול כרם.

¹⁴ זילברמן, 1992, עמ' 45

¹⁵ זילברמן, 1991, עמ' 75

באוכלוסייה היהודית.¹⁶ זילברמן וחורב מתארים בעבודותיהם את הקשרים הפוליטיים הענפים שנוצרו בין יוצאי חברון לבין משפחת האצולה הירושלמית אל-חוסייני, ולאחר מכן מול בית המלוכה ההאשמי בירדן. קשרים אלה סייעו לבני חברון להשתלב בחברה הירושלמית, לקבל חזקה על קרקעות ואף לזכות במשרות ציבוריות חשובות ולהתבסס כקהילת ערבית הדדית חזקה בעיר. סיבה נוספת להגירה מחברון הייתה סכסוכי חמולות, כאשר תוצאת תהליך הפיוס הייתה גירוש חמולה או חלקה מהעיר.

מרכיב חשוב בקרב החברונים בירושלים הינו **הברית החברונית**, שסייעה למהגרים החברונים להתקדם במעלה הסולם החברתי עד שתרבותם הפכה לשלטת בעיר. זילברמן מתאר זאת כך: "המהגרים מחברון פעלו ליצירת השפעה פוליטית... על ידי הפיכת כלל החברונים לקהילת ערבית הדדית. משמעות הדבר הייתה שפגיעה באחד מן החברונים בירושלים הייתה פגיעה בכולם, וגרמה להפעלת הליכי משפט מנהגי אשר נכפו בכוח הזרוע על קבוצות השארות המיוחסות והוותיקות בעיר".¹⁷ אמירה עממית החוזרת על עצמה בדיונים ברשתות החברתיות ובשיחות רחוב הינה **אֶל-ח'לאילה אַחְתָּלוּ אֶל-בֶּלָד** – החברונים כבשו את העיר. לאורך השנים קיימו (ועודם מקיימים) החברונים קשרי גומלין כלכליים, משפחתיים ופוליטיים עם קרובי משפחתם שבחברון.

החברונים הביאו עימם תרבות מסורתית – הן מבחינת השמירה על מסורות ומנהגים ערביים (**עֶאדָאָת וְתִקְאָלִיד**) והן מבחינה דתית. ההנהגה החברונית, שנשענה על המבנה החמולתי בעיר, דחתה את התנועה הלאומית הפלסטינית החילונית כשזו הופיעה, וברבות השנים אימצה את התנועות האסלאמיסטיות חמאס וחזב א-תחריר. תפישה זו הייתה ועודנה נפוצה אף בקרב המהגרים החברונים לירושלים וצאצאיהם.

¹⁶ זילברמן, 1992, עמ' 46

¹⁷ שם

כיום ניתן למצוא חברונים בכל אזור במזרח ירושלים, ובני המהגרים מחברון נמצאים בכל שכבות האוכלוסייה – מאנשי העסקים העשירים בעיר ועד לדלים שבענייה. ישנם אזורים שבהם ריכוז החברונים גבוה במיוחד, כמו באגן הקדרון שמדרום לעיר העתיקה, בשכונות סילוואן, א-ת'ורי (אבו תור) וראס אל-עמוד. רבים מבני שכונות אלה הם צאצאים של אלו שנענו לקריאתו של מוסא כאט'ם אל-חוסייני. כמו כן, רבים מבני השכונות המרכיבות את גוש שכונות כפר עקב ושכונות הלוויין של מחנה פליטים שועפאט הינם ממוצא חברוני.

עם המשפחות החברוניות-ירושלמיות הגדולות והדומיננטיות ניתן למנות את אבו רמילה, אבו סנינה, אל-קואסמי, אבו עישה, ע'ית', אל-חרבאווי, א-רג'בי, א-נתשה, אל-מוחתסב, א-שוויכי, א-תמימי, מסוודה, א-שרבאתי, אל-חוסייני, אל-ג'נידי, אל-ג'ולאני וא-סלאימה.

ניתוח מגמות בארגון החמולתי בירושלים בת זמננו

לחמולות השונות אין מבנה אחיד או צורה קבועה. כדי לשרוד ולהישאר רלוונטית, חמולות נוטות להתאים עצמן לשינויים חיצוניים (כמו תמורות פוליטיות או שינויים כלכליים) ופנימיים (כמו עלייה ברמת ההשכלה של בני ובנות הדור הצעיר). לצד זה, ישנם מספר מנגנונים, מוסדות ובעלי תפקידים קבועים המאפיינים את המשפחה הפלסטינית, וניתן למצוא את חלקם בקרב רוב המשפחות. בפרק זה אסקור את מושגי המפתח הנדרשים להבנת משטר החמולות, את מבנה החמולות והמוסדות המשמשים אותן ואת הכלים העומדים לרשותן כדי לקדם מדיניות ולממש את כוחן. **הפרק יתבסס על מידע שנאסף בראיונות עומק שערכתי עבור המחקר, על רשמים משיחות עם מאות גברים ונשים מזרח ירושלמים במסגרת עבודתי המקצועית, וכן על קטעי עיתונות ותקשורת פלסטיניות הנוגעים לסוגיית משטר החמולות.**

את ראיונות העומק ערכתי עם 17 מזרח ירושלמים משלוש הקבוצות: שבעה ממוצא חברוני (שישה גברים ואישה), שישה ממוצא כפרי (ארבעה גברים ושתי נשים) וארבעה ממוצא מקדסי (שלושה גברים ואישה). בין המרואיינים כאלה המשתייכים למשפחות הגדולות בירושלים, ואחרים ממשפחות קטנות. טווח הגילים הוא 20-60, ורובם בני 25-40. חלקם בעלי תפקידים בארגון המשפחתי שלהם, ולחלקם אין ארגון משפחתי כלל. חלקם הינם או שהיו חלק מתנועה פוליטית, ולחלקם אין זיקה פוליטית כלל. הם מגיעים מכל האזורים במזרח ירושלים. את מרבית הראיונות ערכתי בערבית, והציטוטים המובאים תורגמו על ידי לעברית. כדי לשמור על פרטיות המרואיינים וביטחונם, לא יוצגו שמותיהם.

מיפוי הארגון החמולתי בירושלים בת זמננו: מושגי מפתח

ראשית, יש למפות את היררכיית הארגון המשפחתי הערבי. מקובל כי הקבוצה הגדולה ביותר במסגרת המשפחתית היא **הקבילה** – למעשה, אגד או קואליציה של חמולות. מושג זה מתורגם לעיתים לעברית כמטה, ונפוץ כיום בארץ בעיקר בקרב בדואים. הקבילות בארץ (בעיקר באזור הנגב) הינן **אל-עזאזמה, א-תראבין**, ובאזור ירושלים ישנה נוכחות של **א-סוואחרה ואל-ג'האלין**. תפוצת הקבילות מתפרשת לרוב על פני יותר ממדינה אחת, ובאזורנו ניתן לראות למשל קבילות עם נוכחות בנגב, בסיני ובעבר הירדן המזרחי.

בקרב קהילות עירוניות וכפריות, הזהות הקבילתית אינה משחקת תפקיד משמעותי. את תפקיד "משפחת העל" ממלאת כאמור **העשירה** או **החמולה** – אגד בתי אב שבאופן מסורתי מהווים קבוצת ערבות הדדית ונועדו לספק גב ביטחוני, כלכלי וחברתי לפרטים החברים בהם. שם משפחתו של אדם יהיה לרוב שם החמולה. אולם, גידול האוכלוסייה המהיר, והיעדר היכולת לקיים רשת עם משתתפים כה רבים, הביאו לכך שענפים בתוך חמולות החלו להשתמש בשם הענף כשםם העיקרי. כך למשל,

משפחת **אבו תורכ** החברונית (שלה נוכחות משמעותית בירושלים) היא למעשה חמולת בת של חמולת **אבו סנינה**; חמולת **אבו רמילה** הגדולה היא חלק מחמולת **תמימי** הגדולה אף יותר; חמולת **אבו עסב** החברונית היא חמולת בת של חמולת **אל-חוסייני**; החמולות המקדסיות **אזחמאן** ו**עבד אל-לטיף** הן חמולות שיצאו מחמולת **אל-חרירי** הגדולה יותר; ואילו חמולות **דעיס** ו**שחאדה** מהכפר שועפאט הן למעשה חמולות בנות של חמולה גדולה יותר בשם **מוחמד**.

תת קבוצה בתוך החמולה היא הפְּחָ'ד' שמשמעותו ענף. בחמולה גדולה יכולים להתקיים פ'ח'דים (פְּחָ'וד' בצורת הריבוי הערבית) בודדים עד עשרות. הפח'ד' נקרא לרוב על שם אב משותף ומהווה יחידת בסיס בתוך החמולה. בשימוש יומיומי, המושגים פח'ד', חמולה ועשירה יתארו לסירוגין את המסגרת שמעל המשפחה המיידית (עֶאאֶלָה או אֶסְרָה), כשלעיתים המילה עאאלה תשמש אף היא לתיאור הקבוצה הגדולה יותר במשפחה. במקרים מסוימים ישתמש אדם בשם הפח'ד', ולא בשם החמולה, כשם המשפחה שלו.

מוסדות, תפקידים וכלים

לחמולות מסוימות קיים ארגון משפחתי עם מוסדות, בעלי תפקידים ומבנה היררכי, ולעיתים אף חוקה המסדירה את פעילות המשפחה. הארגון הזה לרוב כולל ועד (לְגִ'נָה), מועצה (מְגִ'לִס) או איגוד (רֶאבְטָה) ובהם נציגים לפח'דים השונים. כך למשל, בחמולת ע'ית' החברונית-ירושלמית ישנם תריסר פח'דים (המונים יחד אלפי בני משפחה), והמועצה בנויה בהתאם מתריסר נציגיהם, ואילו במשפחת חלאוני (שהיא חמולת בת קטנה של חמולת תמימי) חמישה פח'דים בירושלים וחמישה נציגים המרכיבים את ועד המשפחה. מידת ההשפעה של המועצות המשפחתיות וסמכויותיהן משתנות ממשפחה למשפחה. בחמולות מסוימות אף ניתנים תחומי אחריות לכל חבר מועצה, כמו למשל: האחראי על ארגון אירועי המשפחה (שמחות

ואבל), האחראי על הדיואן המשפחתי (על כך בהמשך), האחראי על פעילות בני הנוער, האחראי על תחום החינוך ועוד.

באופן מסורתי, מקובל שלחמולה יש מנהיג. תוארו הוא לרוב **כביר אל-עאאֵלה**, והוא מבוגר, **כריזמטי** ומקובל על כל חלקי המשפחה. לעיתים, למשפחה יש מספר דמויות דומיננטיות – **כפאר אל-עאאֵלה** (גדולי או נכבדי המשפחה). עם זאת, התרבות החמולתית לא נוטה להיות ריכוזית, והחלטות מתקבלות על פי רוב בקונצנזוס ובהסכמה רחבה של בני המשפחה או מועצת המשפחה, ולא בידי אדם אחד. בחלק מהמשפחות החברוניות, נכבדי המשפחה משמשים לעיתים כבוררים פנים משפחתיים ומסייעים בגישור למניעת הליכי גירוש או בסכסוכים כלכליים בתוך המשפחה. מן הראיונות עולה שלצד משאבים כמו נכסים, הכנסות וכלי נשק, לכידות משפחתית והנהגה בעלת השפעה הן כלים משמעותיים בהפיכת חמולה לחזקה.

חלק מתפקידם של הנכבדים הוא לשמור על **הסמעה** – מוניטין המשפחה, ולהפעיל את סמכותם ומשקלם החברתי על בני משפחה העלולים לקלקל את המוניטין. הסמעה היא מושג מפתח בתרבות המשפחות, ולמעשה, כל מערך הכוחות המשפחתי בנוי על כך שמשפחה תנקוט צעדים מרחיקי לכת כדי לשמור על המוניטין שלה. אחד הכלים המחמירים בהקשר זה, והוא נפוץ למדי במזרח ירושלים, הוא **אעלאן בראאָה** – הכרזת התכחשות או התנערות מאדם מסוים. במסגרת זו, אדם או משפחה מודיעים בתקשורת וברשתות החברתיות כי הם מתנערים מכל קשר, ולמעשה מנדים אדם או תא משפחתי גרעיני בעקבות מעשים שפגעו בסמעה המשפחתית.

לצד הנכבדים, אשר לרוב יהיו אנשים מבוגרים, שכבה של פונקציונרים מדור הביניים משמשת פעמים רבות כהנהגה האמיתית של המשפחה. ברבים מהראיונות שקיימתי מספרים הגברים הצעירים כי השתתפותם במנגנון המשפחתי היא באמצעות דוד או בן דוד, אשר משמש מעין ראש פלג בתוך המשפחה ומהווה מתווך לבכירי המנגנון

המשפחתי. צעיר ממשפחה חברונית בינונית בגודלה סיפר לי כי אותו דרג ביניים של צעירים במשפחתו יצר לעצמו ועד עצמאי, ולו שתי מטרות: תיווך הצרכים של הצעירים מול הנהגת המשפחה, והכנת הדור הבא להנהגה. "אני עצמי פעיל במנגנון המשפחתי תחת ייצוגו של הדוד שלי, שהוא בשנות ה-30 לחייו. הוא נבחר באופן דמוקרטי לייצג אותנו בלג'נט א-שבאב (ועד הצעירים)", הוסיף.

המקום שבו מתכנסות המשפחות נקרא **דיוואן**. גם בעניין זה ניתן לראות הבדלים בין מקדסים, פלאחים וחברונים: אצל משפחות ירושלמיות ותיקות, הדיוואן הוא לרוב אולם קטן בעיר העתיקה שבו מתקיימים אירועי האבל של המשפחה ולעיתים גם סעודות אפטאר בערבי הרמדאן. עבור משפחות פלאחיות, הדיוואן יכול להיות מבנה בפני עצמו או אולם בבית אחד הנכבדים של הכפר, ובו מתכנסת מועצת הכפר המורכבת מנציגי המשפחות. ישנם דיוואנים אזוריים, דוגמת דיוואן סילוואן לאנשי הפיוס (דיוואן סילוואן לרג'אל אל-אצלאח) בראשות המוח'תאר מונד'ר אל-מנדוב סיאם, שם מתקיימים דיונים ומתקבלות החלטות לגבי יישוב סכסוכים.

בתרבות החברונית, הדיוואן הוא אחד הכלים החשובים ביותר לביטוי הלכידות המשפחתית ולחיצוקה, והוא מהווה מקור לגאווה חמולתית. הדיוואנים החברוניים משמשים לדיונים תקופתיים עבור גברי המשפחה. ישנן חמולות שבהן נהוג שמועצת המשפחה מתכנסת אחת לשבוע בדיוואן, ומקובל שגברים אחרים מצטרפים אליה. כן משמשים הדיוואנים לטקסים ואירועים עבור המשפחה, לרבות בתי אבלים, חתונות, טקסים לבוגרי תיכון ואוניברסיטה ועוד.

בחברון עצמה מקובל לבנות דיוואנים מפוארים ורחבי ידיים. לחלק גדול מהמשפחות החברוניות-ירושלמיות אין דיוואן בירושלים, ועבורם, המרכז לאירועים משפחתיים וסוציאליזציה חמולתית הוא דיוואן המשפחה המקורי בחברון. בשני העשורים האחרונים החלו משפחות חברוניות-ירושלמיות לבנות דיוואנים, בעיקר באזורי עוטף

ירושלים שבהם השליטה הישראלית ושליטת הרשות הפלסטינית מוגבלות. רוב המרכזים המשפחתיים הללו ממוקמים בשטחי B הצמודים לעיר, במקומות כמו אל-עזריה, אבו דיס וא-ראם, וזאת משלושה טעמים: ראשית, באזורים אלה ניתן לבנות מבנים רחבי ידיים, וללא חשש מאכיפה נגד בנייה ללא היתר. שנית, הקרקעות בהם זולות משמעותית מבירושלים, מה שתרם להפיכת עיירות עוטף העיר למוקד משיכה עבור משפחות חברוניות שרצו להתגורר בסמוך לה. לאחר בניית גדר ההפרדה, בחרו רבים מתושבי העיירות לעקור לתוך תחומי ירושלים, אך נוכחות חמולתית – ובה הדיוואן – נותרה בהן. הסיבה השלישית נעוצה בכך שלאזורים אלה יכולים תושבי הגדה המערבית להיכנס ללא כל בעיה. בעת פתרון סכסוכים, מקובל שנכבדי משפחות מכל האזור מגיעים לטקסי הפיוס ובכך נותנים לפיוס תוקף.

כלי נוסף המשמש את הארגון החמולתי הוא ה**סנדוק** – הקרן או הקופה המשפחתית. מקובל בקרב גברים מכל קבוצות המוצא במזרח ירושלים להעביר תשלום של 10-100 שקלים בחודש לסנדוק המשפחתי. לרוב, גברים נשואים משלמים עבור עצמם ועבור בניהם הבגירים עד שיתחתנו. במשפחות מקדסיות, שבהן הארגון המשפחתי "רזה", הסנדוק משמש להוצאות השוטפות של הדיוואן המשפחתי וכן עבור סידורי בית האבלים בעת הצורך. בקרב משפחות חברוניות, המונות לרוב מספר רב של גברים, הסנדוק משמש לא רק לבנייה ותחזוקה של הדיוואן, אלא גם לתמיכה במשפחות נזקקות בתוך החמולה ולמתן סיוע בשכר לימוד עבור בני ובנות המשפחה. במקרים מסוימים, כך מצאתי בקרב מרואיינים ממשפחות חברוניות גדולות, הסנדוק משמש לסיוע בתחזוקת בתי עסק ונכסים משפחתיים בעתות משבר. כך למשל, בתקופת הקורונה השקיעו בני חמולה מסוימת משאבים רבים כדי למנוע סגירת בתי עסק של בני משפחה, כמו גם בתחזוקה של בתים בעיר העתיקה וסביבתה כדי להימנע ממכירה ואובדן נכסים לטובת משפחה אחרת. לצד אלה, מתקיימות גם קופות ארעיות עבור

צרכים מיידים, כגון תשלום עטוה או דיה כדי לסיים או לעצור מעגל אלימות שחולל אחד מבני המשפחה.

כלי נוסף בשימוש החמולות, הנפוץ בקרב כלל המוצאים, הוא **הרשתות החברתיות**. אלו ממלאות תפקיד מפתח בחיבור בין בני המשפחה – מקבוצות פייסבוק המכילות ענפים משפחתיים, לרבות בחו"ל (למשל במצרים, בירדן או בעיראק), ועד קבוצות וואטסאפ מצומצמות ואקסקלוסיביות של נכבדים או מועצת המשפחה הפתוחות רק למקבלי ההחלטות. חבר בארגון של משפחה חברונית גדולה אמר לי שכניסת הרשתות לחיים החברתיים החייתה את הארגון המשפחתי, שהיה רופף למדי עד סוף העשור הראשון של המאה הנוכחית. צעירה ממשפחה חברונית אחרת סיפרה לי בריאיון כי ברשתות המשפחתיות, היא ראתה כיצד מגייסים תוך זמן קצר תרומה של כסף רב למימון טיפול רפואי עבור אחד מבני המשפחה. ואיך, בעת המלחמה עם איראן ביוני 2025, חיברה הרשת המשפחתית בין בני החמולה שלא הצליחו לחזור ארצה מחו"ל, כדי שיצטופפו יחד בחדרי מלון ויחסכו כסף. גם בקרב משפחות ירושלמיות הוזכרו קבוצות הוואטסאפ ככלי המרכזי לשמירה על קשר במהלך ימות השנה ולתיאום אירועים בחגים.

במשפחות חברוניות מאורגנות (ובמקרים מסוימים גם במשפחות כפריות) מתקיים לרוב איגוד צעירים – **רֶאבְּטַת שְׂבָאב** – אשר מהווה מסגרת לחיבור ולגיבוש בין צעירי המשפחה וכלי לחיזוק הזהות המשפחתית. הפעילים הבולטים באיגודים מסוג זה נעשים בהמשך לפעילים במסגרת המשפחתית הרחבה. פעמים רבות האיגודים הללו מארגנים תחרויות ספורטיביות, ולעיתים אף מתחרים מול צעירי משפחות אחרות.¹⁸

¹⁸ ראו כתבה ברשת אל-ג'זירה על טורניר משפחות במזרח ירושלים (2017), <https://aja.me/g2qyw>.

לצד אלה, מקובל שלכל חמולה, מכל הקבוצות הירושלמיות, ישנה **ג'אָהה** – קבוצת נבחרים או נכבדים המייצגים את המשפחה בטקסים מסורתיים. המושג ג'אָהה, כמו מושגים רבים אחרים בעולמות המשפחה, מגיע מהתרבות הבדואית. הוא מתאר במקור את קבוצת הבכירים הנשלחת מטעם משפחתו של פוגע לפייס את משפחת הנפגע בעת סכסוך. שימוש בג'אָהה קיים גם בתהליך הצעת הנישואים, ומקובל שמשלחת מצד החתן מגיעה למשפחת הכלה לבקש את ידה. החברים בג'אָהה מכונים **וְג'אָהא** (ביחיד: **וְג'יָה**), נכבדים בעלי תארים או מעמד חברתי. מקובל שאקדמאים, מחנכים, נושאי משרות ציבוריות או אנשי עסקים מצליחים מרכיבים את הג'אָהה של החמולה.

על מוסד ה**וְקָף** האסלאמי לא ארחיב במאמר זה, אך אציין את תת המוסד **אל-וקף אל-ד'רי** – הקדש של נכס משפחתי לצורך מסוים. במשפחות ירושלמיות בעלות נכסי וקף משפחתיים המשמשים למגורים או למסחר, איש המפתח הוא ה**מתְּוָלִי** (מילולית: נאמן או מופקד), שתפקידו ניהול הנכסים וגביית דמי שכירות מהנהנים מהם.¹⁹ במשפחות ללא נכסי וקף, שהארגון בהן מצטמצם לכדי בתי אבילים וג'אָהה בלבד, מצאתי כי תפקידו של איש המפתח נקרא **מתְּוָדֵת** (מילולית: דובר), והוא למעשה בעל התפקיד היחיד במשפחה ומהווה איש קשר בין כל חבריה. המתְּוָדֵת מתאם בין חברי המשפחה בעת הצורך ומודיע לציבור על אירועי אבל או שמחה במשפחה.

כלי נוסף בארסנל הכלים החמולתיים, המשמש משפחות מסוימות גם בימים אלה, הוא ה**פְּזָעָה** – קריאה מסורתית לקרב, שבמסגרתה היו הגברים יוצאים עם כלי הנשק האישיים כדי להגן על הכפר מפני פושטים. כיום, הפזעה נעשית בעיקר ברשתות החברתיות, ולרוב בעת קטטות וסכסוכים בין בני משפחות. עד הקמת גדר ההפרדה ומניעת הכניסה לתושבי שטחים, היו משפחות חברוניות-ירושלמיות משתמשות בפזעה כדי להזעיק את קרוביהן מהעיר חברון. אלו היו מגיעים בהמוניהם לירושלים

¹⁹ על האופן שבו מתפקדים ווקפים משפחתיים, ראו: ליש, 1992; רייטר, 1992.

לתמוך בבני משפחתם בעת סכסוך. בשיחותיי עם חברונים-ירושלמים עלה שכיום משמש המושג פזעה גם בהקשרים חיוביים, כמו למשל לגיוס כסף עבור סיוע בזמן קצר.

היבט רלוונטי נוסף, שהוזכר קודם לכן בקצרה, נוגע לצורת המגורים והפיזור במרחב. באזורים הכפריים בירושלים מקובל שמשפחות דרות בשכונות משלהן, כמו למשל שכונות עבד, דרוויש ומוסטפא בעיסאווייה, או קונבר, עוויסאת ועבדאת בג'בל מוכבר. בקרב האוכלוסייה החברונית אפשר לראות מגוון של צורות – החל משכונות שלמות המשתייכות לחמולה מסוימת, כמו שכונת ע'ית' באבו תור או אידריס בראס אל-עמוד, ועד **חושים**, תתי שכונות או סמטאות שבהן מתקבצים בני אותה החמולה. מאמר של קבוצת חוקרות מהאוניברסיטה העברית,²⁰ העוסק בהגיונות סותרים במרחב המזרח ירושלמי, מתאר כיצד אותם חושים מאפשרים חופש מסוים עבור בני ובעיקר בנות החמולה, במרחב החצי-ציבורי-חצי-פרטי שבהם. ובעוד המרחב הציבורי הכללי בתפישה הערבית הוא מקום שבו הפרט מוגבל בהתנהגותו, החושים מאפשרים פתיחות לנשים ולילדים.

המשפט המנהגי - הכלי המרכזי של משטר החמולות

אין תכליתו של מסמך זה לסקור לעומק את המשפט המנהגי, אך ראוי לעמוד על עקרונותיו, שכן גם היום זהו האמצעי הנפוץ ביותר ליישוב סכסוכים במזרח ירושלים, והכלי הבולט ביותר בקרב משטר המשפחות בחברה הערבית. שורשי המשפט המנהגי, הנקרא גם המשפט השבטי (**אל-קצ'אָ אל-עֶשְׂאָרִי או אל-עֶרְפִּי**), נעוצים בתקופות ובמקומות שבהם המדינה לא הצליחה להטיל את מרותה ואת החוק האזרחי, כמו למשל בפרקי זמן ממושכים באזורנו תחת האימפריה העות'מאנית. משום כך, החוק

²⁰ בראייר ואח', 2023, עמ' 81-106

המנהגי נעשה רווח באזורי הכפר והמדבר, בעוד שבערים הערביות היו החוק האזרחי (אל-קאנון) והחוק האסלאמי (א-שריעה) נפוצים יותר.

מן הסיבות שמנינו קודם, המשפט המנהגי נעשה חלק בלתי נפרד מהתרבות החברונית (ולעיתים אף מכונה **שריעת ח'ליל** – החוק החברוני).²¹ עד היום הוא משחק תפקיד חשוב בעיר חברון, המשמשת זירת מאבק בין משטר החמולות לבין הרשות הפלסטינית. גם בירושלים, שבה מדינת ישראל החילה את החוק הלכה למעשה אך מתקשה לאכוף אותו, ממלא המשפט המנהגי את החלל בכל הנוגע לקיומו של סדר חברתי ברור.

במסגרת זו, "אנשי המשפחות", אותם בני חמולות הידועים כבעלי מוניטין חברתי, מהווים כתובת לפתרון סכסוכים. כך למשל, כאשר מתרחש סכסוך, יודעים נכבדי משפחתו של התוקף לפנות לנכבדי או לבני משפחת הקורבן, או לחלופין, לנכבד ממשפחה שלישית (**רָגֵל אֶצְלָאח**) כדי שיגשר בין שתי המשפחות וימצא דרך ליישב את הסכסוך. לעיתים נזקקים הצדדים לפנות ל**קאדי עֶשְׂאֲאִרִי** – שופט מומחה לענייני עָרֶף שיהווה בורר בין הצדדים. הקאדי השבטי מתמחה לרוב בתחום מסוים – מקרי רצח, פגיעה פיזית, פגיעה ברכוש, חילול כבוד ופגיעה כלכלית.²² בירושלים ישנן מספר דמויות בולטות בהקשר זה, כמו חאג' **מוסא תִּים** ושיח' **עבדאללה עלקם**. אך מטבע הדברים, מכיוון שבמובנים רבים מזרח ירושלים היא חלק בלתי נפרד מהגדה המערבית, ולחמולות רבות יש נציגות באזורים אחרים – פעמים רבות מעורבים בסכסוכים מקומיים בוררים ושופטים מחוץ לירושלים (בעיקר ממרחב חברון-בית לחם, הנגב וירדן).

²¹ זילברמן, 1991, עמ' 73

²² אסמר, 2022, עמ' 10

כשמגיעים להסכמה, בין אם עטוה או צלח/טיב (ראו בהמשך), נערך טקס רב משתתפים, ובו מגיעה הג'ארה של משפחת הפוגע לבית משפחת הנפגע או לבית המפייס שהוסכם על הצדדים (הנקרא גם **בית מָלֵם**). במקום מתכנס קהל של וְג'האא, נכבדים ממשפחות שונות, כדי לתת תוקף להסכם ואגב כך לשמר את ההשפעה של מעגל המשפחות.

ערוץ היוטיוב פצ'איית ח'ליל א-רחמן (הערוץ הלווייני של חברון) מספק סיקור נרחב לטקסי הפיוס המתקיימים במרחב שבין חברון, בית לחם וירושלים. בכל טקס כזה, שאורכו שעתיים עד שלוש שעות, מתכנסים רג'אל אל-אצלאח (אנשי הפיוס החמולתיים, הבאים לרוב מרקע חברוני או פלאחי), וכתב הערוץ מראיין אותם בעת ההמתנה לג'ארה (שלרוב אורכת כחצי שעה-שעה). על פי רוב, בראיונות אלה מדברים הנכבדים בשבח המשפחות שנאותו למחול על כבודן ולהסכים להתפייס, מרבים בסופרלטיבים על חשיבות האירוע (**הביטוי עָרֶס וְטָנִי**, חתונה לאומית, חוזר על עצמו בראשית האירועים הללו) ומספקים הצצה מעניינת וישירה לפרשנות של האנשים על חשיבות משטר המשפחות.

טקסי הפיוס הללו נתפשים על ידי רבים כסוג של הצגה, שכן סכומי הפיצויים וההסכמות עבור הפיוס נקבעים בפורום מצומצם יותר עוד לפני הטקס עצמו. בסיום הטקס נחתם מסמך שנקרא **צָכ צָלַח** או **צָכ עָטוּה** (בהתאם לסוג הטקס). בספרו על כללי המשפט המנהגי, איש העשאאר הפלסטיני בסאם מוסא אבו הליל אל-מסאלמה מגדיר את המסמך כך: "צָכ הסולחה הוא המסמך הכתוב שמבטא את הצעדים שננקטו במסגרת ההליך השבטי, ושכולל את סיום התיק מבחינה שבטית ואת הוויתור על כל הזכויות האישיות והאזרחיות של שני הצדדים בבתי המשפט. בתקופה הנוכחית, החלטות סולחה החלו להתפרסם בעיתונים, באינטרנט ובמועצות המשפט השבטי..."

צָכּ הסולחה הוא החוזה שנערך בין הפוגע ובני משפחתו לבין הנפגע ובני משפחתו, ובו נקבע סיום הסכסוך והעוינות בין הצדדים שנוצרו בעקבות הפשע".²³

ככלל, ישנן שתי קטגוריות לפיוס. הראשונה היא **עֲטוּה**, שנפסקת זמן קצר לאחר המקרה ומטרתה למנוע **תֵּאָר** – נקמת דם. מקובל שכל עוד אין עטוה או תֵּאָר, הצד הנפגע לא פותח סוכת אבלים, ולחלופין, קיום הלוויה ותחילת ימי אָבֵל מסמנים כי ישנה השלמה עם המוות. הליך העטוה מלווה בתשלום לצד הנפגע, ולמעשה קונה זמן עד שייערך ה**צָלָח** או ה**טִיב** – הפיוס המלא המבשר את סיום הסכסוך, ואף הוא מלווה בתשלום כספי לצד הנפגע. במזרח ירושלים מקובל היום סכום **דִּיָּה** (כופר דם במקרה רצח) של מאה אלף דינר ירדני (כ-450 אלף ש"ח), אך בפועל, הסכום משתנה מסכסוך לסכסוך.

אחד מיתרונות המשפט השבטי בהקשר זה הוא מהירות ההליך והפרסום המידי של ההחלטה. כאשר נשאל השיח' **דאוד א-זיר**, מבכירי אנשי המשפט השבטי בחברה הפלסטינית, בריאיון לסוכנות הידיעות הפלסטינית "מען", מה עושים כשיש ערעור על החלטת בית משפט שבטי והפסיקה בסוגייה מתארכת, ענה: "אין ערעורים במשפט השבטי, ואין אפשרות למסמס סוגייה כלשהי. אחד מיתרונותיה הבולטים של מערכת המשפט השבטי הוא המהירות בפסקי הדין".²⁴

²³ אבו הליל אל-מסאלמה, 2018

²⁴ ריאיון עם דאוד א-זיר בתוכנית "השאלות הקשות" בסוכנות הידיעות "מען", 2016:

<https://www.youtube.com/watch?v=XhDH9dTPI0I>

הביקורת על משטר החמולות: חלופה לחוק הרשמי מול שחיקה באמון

היחס כלפי המשפט המנהגי והפיוס השבטי בחברה המזרח ירושלמית הוא אמביוולנטי. כל עוד הרשויות הישראליות לא מצליחות לאכוף את החוק והסדר, ניכרת התחזקות של משטר החמולות, והמשפחות הן הכתובת לפתרון בעיות וסכסוכים. השיח' עבדאללה עלקם, מבכירי משטר המשפחות בירושלים שכבר הוזכר כאן, אמר בראיון לרשת אל-ג'זירה ביולי 2024 כי "95% מבעיותיהם של המזרח ירושלמים נפתרות באמצעות המשפט המנהגי".²⁵ בין אם זו הפרזה ובין אם לאו, ברור שהיעדר האמון במוסדות הרשמיים, הן הישראליים והן הפלסטיניים (עניין שמשקף ברבים מהראיונות שערכתי וכן בתקשורת), לצד מסורת ארוכת שנים של הסתמכות על המוסדות החמולתיים, מביאים את המזרח ירושלמים להעדיף את האחרונים על פני הראשונים. אך כפי שנראה להלן, גם מענה זה אינו חף מבעיות.

התחזקות המשפחות: חולשת המדינה וכוחם של החברונים

סיבה מרכזית נוספת להיאחזות במשטר המשפחות כמודל הנהגתי במזרח ירושלים היא היעדר הנהגה פוליטית. חלק מהמרוויינים טענו כי זוהי תוצאה של מדיניות מכוונת מצד הרשויות הישראליות, לגדוע כל אפשרות של הנהגה פוליטית בירושלים. לצד זאת, רוב המרוויינים (ובעיקר המבוגרים שבהם) סימנו את מותו של איש אש"ף והרשות הפלסטינית פייסל אל-חוסייני ואת סגירת האורינט האוס כנקודת השבר, שלאחריה נותרה ירושלים ללא כביר אל-בלד – מנהיג העיר. "מאז מותו של פייסל אין מי שישרטט עבורנו גבולות גזרה, מה מקובל ומה לא (בהקשר של היחס לישראל

²⁵ ראו ריאיון עם עבדאללה עלקם ברשת אל-ג'זירה, 2024: <https://aja.ws/qfnk04>.

ולישראלים), סיפר לי מרואיין ממשפחה ירושלמית ותיקה. "בתחומים הללו, אנשי העשאר מתפקדים כמשרטטי הגבולות. מה נחשב בגידה ומה מקובל", הוסיף.

כפי שצוין בפרק התיאורטי, אחת הסיבות המרכזיות לצמיחת משטר המשפחות במזרח ירושלים הינה התרבות החברונית החמולתית, שעבורה היה זה כלי לביסוס עליונות, לצד המבנה החברתי בכפרים הפלסטיניים המזכיר במובנים רבים את התרבות החברונית. מרואיינים שעימם שוחחתי מעידים כי גם היום, בני משפחות חברוניות או כפריות גדולות יכולים להרשות לעצמם לנהוג בצורה אגרסיבית מול אחרים, ולעיתים אף בינם לבין עצמם, הודות לפריבילגיות שיש להם במסגרת משטר המשפחות. "הם יכולים למשל להפסיק לשלם שכירות או להשתלט על פיסת אדמה לא להם, ולא יהיו לכך השלכות", סיפר מרואיין ממוצא ירושלמי-מקדסי. "הם יודעים שבסוף, מי שיכריע יהיה בית משפט עשאארי, ובו יש להם יתרון כי הם עצמם מרכיבים את המערכת".

מרואיינים מרקעים שונים סיפרו כיצד נאלצו הם או קרובי משפחתם להשתמש בבוררות שבטית לאחר שנקלעו לסכסוך עם בן למשפחה חברונית או כפרית גדולה, מתוך הבנה כי אין להם אפשרות אחרת. "אם תלך למשטרה, יקראו לך בוגד וינסו לפגוע בך", אמר לי מרואיין צעיר, "ולכן, אין ברירה ופונים לשופטים עשאארים. ומי יוצא עם ידו על העליונה? אלה עם הכסף, הנשק והעזוה (מספר הגברים בחמולה) הגדולה יותר". מרואיין אחר, אב לילדים בגיל בית ספר ממשפחה פלאחית קטנה, באזור שבו חיים יחד כפריים וחברונים, אמר: "אם אני רוצה שיפסיקו להציק לבן שלי, אני יודע שאני פשוט צריך לשלם להם, והם יפסיקו. אני לא בעד התופעה, אבל אין לי מה לעשות עם זה". במקרה אחר, סיפר מרואיין ממוצא ירושלמי-מקדסי על קרובת משפחה שביקשה להתגרש מבעלה הירושלמי-חברוני. משסירב הבעל לשתף פעולה

עם מוסדות המדינה, ולמעשה סירב להתגרש, פנו בני משפחתה למוסדות החמולתיים, ואלה פתרו את המחלוקת ואפשרו את הגירושים.

היחלשות משטר החמולות והתחזקות האינדיבידואליזם

דוגמה מעניינת לכך שבעלי כוח ושררה חומקים מעונש במשפט השבטי הייתה במקרה האלימות הפנים משפחתית בין שני ענפים של משפחת א-רג'בי בכפר עקב בתחילת 2021. באירוע נרצחו ארבעה ונפצעו 11 נוספים מתת הענף עבד אל-כרים, והרוצחים היו בני תת הענף עמורי. למקרה, שסוקר גם בתקשורת הישראלית, נלוו קטטות המוניות שבאו בעקבות פְּזָעָה, ונגרם נזק רב לרכוש.²⁶ כדי לקטוע את מעגל האלימות הושגה עטוה שבטית, ובמסגרתה נפסק עונש כבד של תשלום 150 אלף דינר ירדני (כ-700 אלף ₪) וּתְרִחִיל – גירוש הרוצחים ובני משפחתם מהאזור ומניעת מגורים בכל המרחב שבין חברון לרמאללה.²⁷ אלא שבני משפחת הקורבנות טוענים כי עקב קשריו של אבי הרוצחים, פאוזי א-רג'בי, עם הרשות הפלסטינית, עונש הגירוש לא נאכף, ותשלום הדיה לא הועבר במלואו.

כנגד תופעה זו הוקם בשנת 2018 "פורום המשפחות הירושלמיות" (מְלִתְקָא אָהָאִי אל-קַדֵס) המכיל נציגים ממשפחות מקדסיות, פלאחיות וחברוניות. היוזמה הייתה של משפחות ירושלמיות ותיקות שסברו שגוף משותף יוכל להביא להבנות וכך להפחית חיכוכים. אך על פי אחד המרואיינים שערים שוחחתי, שעקב אחר פעילות הפורום, היוזמה נחלה כישלון מוחלט. בסופו של דבר, הפעילות הסתכמה במספר מפגשים של

²⁶ גולדיטש ואח', 2.1.2021.

²⁷ Alarabiya Palestine, 13.2.2021.

<https://www.facebook.com/watch/?v=201093898359017>

בכירי משפחות בכפרים הירושלמיים ובפרסום הודעות מדיניות, כמו למשל איסור השתתפות בבחירות לעיריית ירושלים באוקטובר 2018.²⁸

תופעה מעניינת בקרב המרואיינים הצעירים היא יחס היברידי כלפי מערכות החוק, הרשמי והשבטי, ובחירה במערכת המתאימה בעת הצורך בהתאם לאירוע ולמשתתפיו. ככלל, נראה כי בקרב חלקים מן הדור הצעיר ישנו רצון שמדינת ישראל תיקח אחריות על מזרח ירושלים, ובכך יוכלו תושביה ליהנות מהגנת המשטרה ובתי המשפט. אך צעירים שעומדים שוחחתי אומרים שלצד הרצון להיכנס תחת כנפי החוק הישראלי, ובגלל הסביבה החמולתית, יעדיפו במקרים מסוימים ללכת לבוררות שבטית או לפתור סכסוכים באמצעות רג'אל אל-עשאאר. אלו הדוגלים בעליונות החוק הישראלי נקראים **קאנוניין**, בעוד אלה ההולכים עם המשפט השבטי נקראים **עשאאריין**. "במקרים מסוימים אני עשאארי ובמקרים מסוימים קאנוני", אמר לי צעיר ממשפחה חברונית גדולה ומוכרת. "זה תלוי מי הצד השני. אם זה סתם מישוהו ממשפחה קטנה ולא מוכרת, אעדיף ללכת למשטרה. אם הוא בא ממשפחה עם כוח או ממשפחה חברונית, אעדיף לפתור את זה דרך אנשי המשפחות".

לצד הביקורת על כך שהחוק השבטי בירושלים מיטיב עם המשפחות החזקות והגדולות, ישנה ביקורת על רג'אל אל-אצלאח עצמם, ועל כך שהתחום הפך לעסק של ממש. מבחינה מסורתית, אסור לאדם העוסק בפיוס לגבות תשלום עבור תהליכי הפיוס, ואדם בעל מעמד חברתי עושה זאת לטובת הכלל. אך במזרח ירושלים כיום, רבים מאותם שופטים ומפשרים גובים עמלות כנגד עבודתם, מה שמיטיב עוד יותר עם המשפחות בעלות הממון.

²⁸ אתר קודס, 21.9.2018, <https://qudsn.co/post/159149/> ملتي أهالي القدس يحذر من الترشح للمشاركة في انتخابات بلدية الاحتلال

כאמור, מקובל שכאשר יש צורך לשלם דיה, המשפחה פותחת במגבית (סנדוק) בקרב הגברים כדי להגיע לסכום הנדרש. מרואיינים שעמם שוחחתי תיארו תופעה שבה בן לאחת המשפחות הגדולות, ברובן ממוצא חברוני, יודע שלא יעלה קושי לגייס עבורו כסף, ולכן לא חושש לנהוג באלימות כלפי הצד השני. מרואיין אחד אף הזכיר ביטוי מוכר בקרב אותן משפחות גדולות: "א-דיה ג'אֵהֶה" (הדיה מוכנה). רוצה לומר: כאשר צעיר מגיע לנכבדי המשפחה ומספר על סכסוך, הם משיבים לו שאם יבחר ברצת, הדיה כבר מוכנה והוא חופשי לעשות כן.

ביקורת נוספת על תרבות החמולות בכלל ועל המשפט השבטי בפרט מגיעה מקרב אנשי דת ודתיים אדוקים. מקובל לחשוב שמקור המשפט השבטי הוא בימי הג'אהליה שקדמו לחיי הנביא מוחמד ולאסלאם, ושלמעשה, השריעה החליפה את חוקי המדבר ואף אסרה מרכיבים רבים מהם. דוגמה לכך ניתן למצוא למשל בדיני הירושה: בעוד שבתרבות החמולות הערבית מקובל שזו עוברת לגברים בלבד, ההלכה האסלאמית מחייבת ירושה גם לנשים (מחצית מירושתו של יורש זכר). דוגמה נוספת היא נקמת דם (ת'אר). בעוד שזו מקובלת ונפוצה בתרבות השבטית, האסלאם אוסר את התופעה. דוגמה לדחייה של המשפט המנהגי מטעמי דת ניתנה באותו טקס עטוה מפורסם של משפחת א-רג'בי ב-2021: החאג' וליד א-רג'בי, איש דת ואביו של אחד הנרצחים, דחה באופן פומבי את קבלת העטוה. לאחר נאום המוקיע את תופעת הרצח בראי האסלאם, הוא הצהיר על סירובו לסלוח ולקחת כסף עבור נשמת בנו, ואמר כי את הדין ייתנו הרוצחים לבוראם.²⁹

תופעה נוספת שעלתה בראיונות, עם השפעה ישירה על תפקוד משטר המשפחות, היא חיזוק תחושת האינדיבידואליזם (**פִּרְדָּאניַה**) בקרב צעירים, ורצונם שלא להיות מחויבים לקוד ההתנהגות של המסגרת החמולתית. תופעה זו נצפתה בשלושת

²⁹ וליד א-רג'בי בטקס העטוה לאחר רצח בנו, <https://www.youtube.com/watch?v=0SV0Su1-vml>

המוצאים – מקדסי, פלאחי וחברוני. מרואיינים ממוצא חברוני סבורים כי היחלשות ה"ברית החברונית" בירושלים נובעת מהתחזקותה של תופעה זו. "היום כל אחד לעצמו. לא תראה אדם סופג מכה כלכלית רק כדי לעזור לבן משפחה [הכוונה לחמולה] אחר", אמר לי צעיר ממשפחה חברונית גדולה. עניין נוסף שעלה במספר ראיונות, בעיקר עם בני 40 ומעלה ממוצא חברוני ופלאחי, הוא המקום של הרשויות הישראליות בהגברת האינדיבידואליזם ובהחלשת המערכת הפטריארכלית שעליה מושתת משטר המשפחות. אדם ממוצא פלאחי אמר: "היום אתה מרים יד על אשתך והיא ישר הולכת למשטרה. מורה נותן סטירה לתלמיד בבית הספר ומפטרים אותו. איך מצפים שנחנך אותם ונשלוט בהם שלא ילכו לעשות צרות, אם לקחו מאיתנו את האפשרות לחנך?"

החמולות בפוליטיקה

את התפקיד של משטר המשפחות בזירה הפוליטית בחנתי בשני היבטים: האם החמולות הירושלמיות יכולות להוות משקל נגד או חלופה לתנועות הפלסטיניות; ובאיזה אופן בא משטר המשפחות לידי ביטוי בתמיכה בפרט או במניעה ממנו מהשתתפות בפוליטיקה, הן הפלסטינית והן הישראלית (ובעיקר בבחירות המוניציפליות).

אשר להיבט הראשון, כלל המרואיינים דחו על הסף אפשרות שהמשפחות ישחקו תפקיד כלשהו כאלטרנטיבה לתנועות הפוליטיות הקיימות. מרואיין אחד, שהיה פעיל בתנועה פוליטית פלסטינית ואף ריצה תקופת מאסר בכלא הישראלי, אך לטענתו ניתק את קשריו עם התנועה עשור קודם לכן, טען כי למשפחות אין מקום בזירה הפוליטית ואין ביכולתן למלא תפקיד בייצוג הסוגייה הפלסטינית בשם תושבי מזרח העיר. "במשפחה שלי, שהיא משפחה ירושלמית-חברונית גדולה, יש דמויות בכירות בכל ארבע התנועות – פת"ח, חמאס, החזית העממית וחזב א-תחריר, ונהוג אצלנו שיש

הפרדה מוחלט בין התנועות [הפוליטיקה] לבין המשפחה", אמר. "אצלנו יש מנגנונים חמולתיים מסודרים ודיוואן פעיל עם השפעה גדולה על בני המשפחה. לכן, הוחלט שבעלי תפקידים בפוליטיקה לא ייקחו חלק במנגנון המשפחתי, ואנחנו מקפידים על כך".

מובן שאין האמור מתקיים בכל משפחה, אך יש בו כדי להעיד על כך שהמנגנונים המשפחתיים בירושלים אינם באים כתחליף לתנועה הפוליטית, אלא כגורם מקביל או משלים עבודה. מרואיין אחר הזכיר בהקשר זה את תנועת **רֻאֵבֵט אל-קָרָא** (אגודות הכפרים) שפעלה בגדה המערבית בסוף שנות ה-70 ובשנות ה-80 של המאה הקודמת, ושהוקמה בעידודה ובתמיכתה של ישראל כניסיון לייצר אלטרנטיבה לאש"ף. התנועה נחלה כישלון חרוץ וזכורה בקרב הפלסטינים כמושחתת וכניסיון ישראלי לנצל את אורחות החיים החמולתיים לצרכים פוליטיים. תפישה זו באה לידי ביטוי בכינוס של ארגון החמולות הפלסטיניות בחודש מרץ 2024, כתגובה לרעיון העברת השלטון ברצועת עזה לחמולות מקומיות. בהודעה רשמית מטעם הארגון נאמר כי "החמולות אינן חלופה שלטונית, אלא מרכיב מתוך המרכיבים הלאומיים הפלסטיניים".³⁰

אולם, קול אחר שעולה מתוך הראיונות טוען כי למשפחות יש חלק משמעותי בהגבלת חבריהן מהשתתפות בזירה הציבורית, וביתר שאת בבחירות המוניציפליות בירושלים. כלומר, לצד לחץ שמפעילים עובדי הרשות הפלסטינית וסוכניה בעיר על אלו שהחליטו לקחת חלק בבחירות, משמשים המנגנונים המשפחתיים לשמירה על הסמעה החמולתית ולהניא את מי שהכריז בגלוי כי בכוונתו להשתתף בהן. כתבה של סוכנות הידיעות "בית אל-מקדס" מקיץ 2023 מדגימה באופן ברור עד כמה יעיל המנגנון הזה.³¹ בבחירות שהיו אמורות להתקיים באוקטובר 2023 (ונדחו לפברואר

³⁰ אנאדולו, 10.3.2024, <https://www.aa.com.tr/ar/الدول-العربية/تجمع-العشائر-الفلسطينية-القبائل-ليست-بديلا-عن-أي-نظام-سياسي/3160698>

³¹ אתר בית אל-מקדס, "ירושלים מתנערת מוליד אבו תאיה ומהשתתפותו בבחירות לעיריית הכיבוש".

2024 בגלל המלחמה בעזה) הכריז הפלסטיני וליד אבו תאיה, שאינו בן העיר במקור אך ברשימתו שילב פלסטינים מזרח ירושלמים, על התמודדות. סוכנות בית אל-מקדס פנתה למשפחות הירושלמים ברשימה, ובהן משפחות זע'יר, אל-קיק וסבית, ואלו נאלצו להתנער מבני המשפחה המתמודדים ולהביע את התנגדותן "לעיריית הכיבוש המיידית והגזענית".

דוגמה נוספת היא המקרה של איאד ביבוח, בן לתת הענף אבו תורפ בחמולת אבו סנינה הגדולה והידועה, מורה במקצועו, שהחליט לרוץ לבחירות המוניציפליות של 2018. לאחר פרסום ריאיון עמו של העיתונאי ניר חסון ב"הארץ",³² אשר תורגם לערבית והופץ גם ביומון "אל-קודס", החל גל של פרסומים והתבטאויות פומביות נגדו. בריאיון עמי סיפר ביבוח שבשלב זה נכנסו לתמונה אחיו הגדולים ואחרים מהמנגנון המשפחתי, והפעילו עליו לחץ להסיר את מועמדותו וכך למנוע פגיעה במשפחה. "אחרי הפרסום אנשים התחילו להפעיל לחץ על משפחת ביבוח כדי להסיר את מועמדותי. עצם המועמדות שמה את המשפחה שלי במצב לא נעים, והרבה לחצים הופעלו עליי עד שאמרתי: בסדר, אני מוותר". שאלתי אותו אם בראייה לאחור היה נכון לנסות לרתום את המנגנון המשפחתי לפני הפרסום, ובכך לקבל גב מהחמולה למהלך. הוא היה סקפטי לגבי אפשרות כזו, וטען כי בשלב זה, הוא לא מאמין שלחמולות בירושלים יש יכולת להוות כוח קונסטרוקטיבי ולתמוך במועמדים לבחירות המוניציפליות. "בסוף, המשפחות הגדולות בירושלים חוסות תחת בסיסי המשפחה בחברון, ושם הכול מאורגן ומסודר יותר, וההתנגדות להשתתפות בפוליטיקה הישראלית חזקה אפילו יותר".

³² חסון, 7.7.2017

סיכום ומסקנות

למשטר המשפחות תפקיד מרכזי בעיצוב החיים במזרח ירושלים בהיבטי פוליטיקה, כלכלה, ביטחון אישי ובחירות אישיות בחיי הפרט, וניתן לזהות שתי מגמות מנוגדות. הראשונה היא **התחזקות של הארגון החמולתי** בקרב משפחות ממוצא חברוני, כפי שבא לידי ביטוי בהקמת מוסדות נפרדים (כמו דיוואן ומועצה משפחתית) מבסיס המשפחה בחברון, במינוי בעלי תפקידים בתוך המשפחה ובמילוי החלל שהותיר היעדר הריבונות של הרשויות הישראליות במזרח ירושלים. עליית הרשתות החברתיות והיכולת לקיים קשר מידי היו לגורם משמעותי בארגון החמולות, הנשענות היום בעיקר על קבוצות וואטסאפ ופייסבוק כדי להעביר מסרים, לתקשר ולשמור על לכידות. ניתן לראות תופעה דומה גם בקרב משפחות כפריות ובמידה מסוימת אף ירושלמיות-מקדסיות, המחקות או לכל הפחות מנסות להתאים את עצמן לאופן שבו נוהג הרוב החברוני החזק בירושלים. ככלל, דומה שהמשפחות המקדסיות, בשונה משתי הקבוצות האחרות, עודן שרויות במשבר שהחל ב-1948 עם התפוררות האליטה הירושלמית, שמאז לא הצליחה להשתקם.

בתוך כך, ישנה הישענות רבה על מערכות המשפט המנהגי כמערכת חוק וצדק חלופית, שלכאורה מתבססת על עקרונות צדק טבעיים אך למעשה מיטיבה עם החזק והמקושר. ביקורת זו כלפיה נשמעת בקרב הדור הצעיר שרכש השכלה אקדמית, אך בהיעדר חלופה זמינה ונגישה, רבים נוטים לאמץ גישה היברידית – פנייה למוסדות הסולחה ויישוב סכסוכים דרך דמויות מוכרות בחמולה במקרים שבהם פנייה למשטרה תיחשב כבגידה ותעמיד אותם בסכנה, ופנייה למוסדות החוק הישראליים כאשר הדבר מתאפשר.

המגמה השנייה היא **שחיקה מסוימת בתרבות החמולתית** המסורתית, שבה אבי המשפחה הוא "בעל המילה" היחיד בבית, והפרט רואה עצמו איבר בתוך יחידת בסיס

גדולה יותר, שבה יש לו אחריות להתנהגות הכלל, ולכלל יש היכולות והזכות להגביל את מעשיו. בהקשר זה עולה המושג פרדאניה – אינדיבידואליזם – המהווה איום ישיר על הקולקטיביזם החמולתי המחייב ציות של הפרט לבכירי המערכת, אשר לרוב יהיו גברים, מבוגרים ובעלי תפישת עולם שמרנית. כמו כן, עולה מן הראיונות כי למערכת החינוך הרשמית יש תפקיד בחינוך לערכים מערביים, הפוגעים בחינוך לערכי החמולה.

בהיבטים של סכסוכים אלימים, נראה שמשטר החמולות משחק תפקיד משמעותי **לאחר** שאירוע האלימות כבר קרה. כלומר, לאנשי החמולות והפיוס יש יכולת לקטוע מעגל אלימות ונקמות דם באמצעות לחץ חברתי וכסף. מנגד, היחלשות התרבות החמולתית פוגעת ביכולתם של נכבדי המשפחות להטיל את מרותם על הצעירים ולמנוע מראש מקרי אלימות והסלמה. עוד נראה כי במשפחות גדולות אף מוכנים לקחת את הסיכון ולאפשר אלימות, מתוך הבנה שלא יתעורר קושי רב בגיוס כסף עבור דיה לאחר המקרה.

גם בתחום הפוליטי לחמולות יש תפקיד פסיבי. מתוך הראיונות עולה כי תרחיש שבו המשפחות ישחקו תפקיד של ממש בפוליטיקה, או יאפשרו לבניהן ובנותיהן להשתתף בבחירות המוניציפליות בירושלים, איננו סביר, וכי הלחץ החיצוני – בעיקר מהעיר חברון ומהרשות הפלסטינית – הוא שמכתיב את התנהגותן בנושא. תפקידן של המשפחות מתמצה בכך שהמנגנונים שלהן, ובעיקר זה שנועד לשמור על הסמעה, מפעילים לחץ על פרטים לבל ייקחו חלק בבחירות המקומיות ויפגעו בכך בשמה הטוב של המשפחה.

במחקר זה אני מקווה לפתוח צוהר להכרת עולם החמולות הפלסטיני-ירושלמי, אשר מהווה חלק משמעותי בחיים המזרח ירושלמיים. מחקרים נוספים יוכלו לעמוד על שינויים לאורך זמן במבנה החמולות ובהנהגתן; על הבדלים בדפוסי ההתארגנות

המשפחתיים בין אזורי הכפר השונים במזרח ירושלים; ועל האופן שבו מעצבות החמולות את החלטות הפרט בתחומי התעסוקה, הנישואים ובחירת מקום המגורים.

רשימת מקורות

אסמר, א' (2022). משפט מנהגי ויישוב סכסוכים במזרח ירושלים. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

בראיי, מ', רוזנר מנור י', קידר נ', דעיס א', אבו ערפה י' וחדאד ז' (2023). הגיונות סותרים בירושלים המזרחית: מרחבים ציבוריים ומרחבים משותפים בשכונת א-ת'ורי. פוליטיקה, 33, תשפ"ג, עמ' 81-106.

גולדיטש, ח', שעלאן, ח' ולוי, א' (2.1.2021). שלושה נרצחו בקטטה בכפר עקב בצפון ירושלים. אתר ynet. <https://www.ynet.co.il/news/article/SkFvSI0Tv>

זילברמן, י' (1991). המשפט המנהגי כמערכת חברתית במרחב ירושלים. המזרח החדש, ל"ג, תשנ"א, עמ' 70-93.

זילברמן, י' (1992). ההגירה החברונית והתפתחות פרברים במרחב העירוני של ירושלים. בתוך: ליש א' (עורך), הערבים בירושלים (המזרח החדש ל"ד), ירושלים, עמ' 43-63.

חוראני, א' (1996). היסטוריה של העמים הערביים. תל אביב: הוצאת דביר (עריכה מדעית: יהושע פרנקל, תרגום: דן סגיר).

חורב, ה' (2012). תמורות במעמדן של משפחות האליטה בגדה המערבית: הרשתות של משפחות אל-ג'עברי ואל-מסרי 1878-1924. עבודת PhD, אוניברסיטת תל אביב.

חסון, נ' (7.7.2017). הקמת מפלגה פלסטינית שתרוץ בבחירות לעירייה מעוררת מחלוקת בין תושבי מזרח ירושלים. הארץ.

ליש, א' (1992). הווקף המוסלמי בירושלים אחרי 1967 – נהנים ומנהלים. בתוך: ליש א' (עורך), הערבים בירושלים (המזרח החדש ל"ד), ירושלים, עמ' 64-76.

פודקאסט "היסטוריה גדולה בקטנה": ד"ר הראל חורב והחברה הפלסטינית, פרק 161.

<https://soundcloud.com/historia-il/161a>

פפה, א' (2002). אצולת הארץ – משפחת אל-חוסייני: ביוגרפיה פוליטית. ירושלים: מוסד ביאליק.

פרויקט מיפוי השכונות הערביות במזרח ירושלים, מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

https://jerusalem-institute.org.il/projects/שכונות_מזרח_ירושלים/

רובינשטיין, ד' (2017). "זה אנחנו או הם": הקסטל וירושלים, אפריל 1948: 24 השעות שהכריעו את המלחמה. ידיעות ספרים, ספרי עליית הגג.

רייטר, י' (1992). הפיקוח על ניהול ענייני הווקף המוסלמי בירושלים בתקופת המנדט הבריטי. בתוך: ליש א' (עורך), הערבים בירושלים (המזרח החדש ל"ד), ים, עמ' 64-76.

أبو هليل المسالمة (أبو הליל אל-מסאלמה) (2018). إستراتيجية الصلح العشائري في المجتمع الفلسطيني لتحقيق العدالة والسلام والأمان (אסטרטגיית הפיוס השבטי בחברה הפלסטינית להשגת צדק, שלום וביטחון). القدس: إعداد الباحث (ירושלים: הוצאה עצמית).

الجزيرة (אל-ג'זירה) (2017). دوري فريد في كرة القدم للعائلات المقدسية (טורניר כדורגל למשפחות ירושלמיות). <https://aja.me/g2qyw>

الجزيرة (אל-ג'זירה) (24.7.2024). عبد الله علقم: العشائر تحل 95% من مشاكل المجتمع المقدسي (עבדאללה עלקם: 95% מבעיות החברה הירושלמית נפתרות באמצעות המשפט

המנהגי). <https://aja.ws/qfnk04>

العربية فلسطين (אל-ערביה פלסטין, דף פייסבוק) (31.1.2021). صك عطوة آل الرجبي
(הקראת מסמך העטוה של משפחת א-רג'בי).

<https://www.facebook.com/watch/?v=201093898359017>

شبكة قدس الإخبارية (רשת החדשות קודס) (21.9.2018). ملتقى أهالي القدس يحذر من الترشح
والمشاركة في انتخابات بلدية الاحتلال (פורום משפחות ירושלים מזהיר מפני התמודדות
והשתתפות בבחירות לעיריית הכיבוש).

<https://qudsn.co/post/159149/>ملتقى أهالي القدس يحذر من الترشح والمشاركة في-

انتخابات بلدية الاحتلال

قناة معا الاخباري (ערוץ היוטיוב של רשת מען) (2016). الاسئلة الصعبة: القضاء العشائري
(השאלות הקשות: המשפט השבטי).

<https://www.youtube.com/watch?v=XhDH9dTPI0I>

وكالة الأناضول (סוכנות הידיעות התורכית אנאדולו) (10.3.2024). تجمع العشائر الفلسطينية:
القبائل ليست بديلا عن أي نظام سياسي (איגוד המשפחות הפלסטיניות: החמולות אינן
תחליף לאף יישות פוליטית). <https://www.aa.com.tr/ar> /الدول-العربية/تجمع-

العشائر-الفلسطينية-القبائل-ليست-بديلا-عن-أي-نظام-سياسي/3160698

وكالة بيت المقدس الإخبارية (סוכנות הידיעות בית אל-מקדס). القدس تنتفض في وجه وليد أبو تايه
والمشاركة في انتخابات بلدية الاحتلال (ירושלים מתנערת מוליד אבו תאיה
ומהשתתפותו בבחירות לעיריית הכיבוש).

فضائية خبلل الرحمن (פצ'אייית ח'ליל א-רחמן, ערוץ יוטיוב מחברון) (6.9.2021). شاهد بكاء
والد المرحوم ال الرجبي في أقوى كلمه لم يشهدها اي عطوه عشائرية (צפו: אביו של המנוח א-
רג'בי נושא דברים בדמעות בנאום החזק ביותר שנראה בטקס עטוה שבטי).

<https://www.youtube.com/watch?v=0SV0Su1-vml>

Abstract

The organization of families into tribal coalitions constitutes a foundational feature of traditional societies in the Middle East, shaping social, political, cultural, and economic structures, as well as individual life trajectories. This article examines the role of clans (ḥamā'il) in structuring individual lives and social order in Arab-Palestinian society in East Jerusalem, conceptualized here as a contemporary "clan regime." It advances a typology of three principal clan formations – urban Jerusalemite (Maqadseh), villagers (Falaheen), and clans of Hebronite origin (Khalaileh) – and argues that sustained migration from Hebron to Jerusalem has been central to shaping the current configuration of this regime.

Drawing on in-depth interviews with clan members from diverse backgrounds and an analysis of media sources, the study identifies a dual dynamic of consolidation and erosion within the clan regime. While clan actors partially compensate for weak formal political leadership and contribute to the maintenance of public order, the regime is increasingly criticized for structural biases favoring large clans and for processes of individualization that undermine clan-based cohesion.

The article offers a conceptual and empirical framework for understanding patterns of social order in East Jerusalem and their broader implications for clan-based sociopolitical systems in the region.